

УДК 947.7:323.1

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-115-124

Любов КРУПНИК

кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору меморіалізації та формування культури пам'яті російсько-української війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс м. Київ, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6522-3350>
 e-mail: liuba.krupnyk01@gmail.com

СПІВДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ І ПОЛЬСЬКОЇ «СОЛІДАРНОСТІ»*

Анотація. Мета – проаналізувати значення створеної політв'язнями першої української громадсько-політичної організації партійного типу – Української Гельсінської спілки і досвід співдіяльності з лідерами польської антикомуністичної опозиції на зламі 1980–90-х рр. **Методологія.** Застосовано історико-порівняльний метод, а також методи аналогії та синхронізації. **Наукова новизна.** У статті вперше публікуються матеріали записаних авторкою інтерв'ю з діячами «Солідарності, що бореться» – Піотром Глебовічем, Миколою Івановим та головою Київської організації Української Гельсінської спілки Олесем Шевченком. **Оригінальність дослідження** полягає в аналізі опублікованих документів з історії Української Гельсінської спілки, польської антикомуністичної опозиції, у тому числі, публікацій у пресі Польської Народної Республіки, а також спогадів учасників окреслених подій. Низка матеріалів вперше введені у науковий обіг. **Висновки:** 1. Україна і Польща у 1980-х рр. мали різну динаміку суспільно-політичних процесів, що було обумовлене станом суспільства, яке в Україні було залякане політичними репресіями. У Польщі ніколи репресії не сягали такого масштабу і жорсткості. 2. На хвилі перебудови і послаблення тоталітаризму, Польща перебувала в авангарді революційних процесів у Центральній-Східній Європі і показувала приклад іншим. Тому в середовищі Української Гельсінської спілки зреалізувалася її лідерами ідея нав'язання контактів з елітою «Солідарності». Перші зустрічі відбулися у 1989 р. 3. Двосторонні контакти дали можливість обмінюватися інформацією, отримувати українській опозиції методичну, матеріальну, моральну та політичну підтримку. 4. Контакти нових політичних лідерів Польщі й України сприяли зміні тональності у двосторонніх польсько-українських взаєминах на зламі 1980–90-х рр., що мало продовження і в наступні роки.

Ключові слова: перебудова, «Солідарність», «Солідарність, що бореться» (Solidarność Walcząca), Автономний Східний Відділ «Солідарності, що бореться» (Autonomiczny Wydział Wschodni Solidarności Walczącej), Українська Гельсінська спілка.

Liubov KRUPNYK

PhD in History, Associate Professor, Senior Researcher Department of Memorialization and Memory Culture of the Russian-Ukrainian War National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex, Kyiv, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6522-3350>
 e-mail: liuba.krupnyk01@gmail.com

COOPERATION OF THE UKRAINIAN HELSINKI UNION AND POLISH SOLIDARITY

Abstract. Purpose to analyze the significance of the first Ukrainian party-type socio-political organization created by political prisoners, the Ukrainian Helsinki Union, and the experience of cooperation with leaders of the Polish anti-communist opposition at the turn of the 1980s and 1990s. **Methodology.** The historical-comparative method, as well as the methods of analogy and synchronization were applied. **Scientific novelty:** For the first time, the article reveals the data from the interviews recorded by the author with the Fighting Solidarity leaders, Piotr Hlebowicz, Mykola Ivanov, and Oles Shevchenko, as well as the Head of the Kyiv organization of the Ukrainian Helsinki Union. **The originality of the study** lies in the analysis of published documents on the history of the Ukrainian Helsinki Union and the Polish anti-Communist opposition, including publications in the press of the Polish People's Republic, as well as the memoirs of the participants of the mentioned events. A number of materials are introduced into scholarly circulation for the first time. **Conclusions:** 1. Ukraine and Poland in the 1980s had different dynamics of socio-political processes, which were due to the state of societies, which in Ukraine was intimidated by political repression. In Poland, repression had never reached such a scale and brutality. 2. In the wake of perestroika and the weakening of totalitarianism, Poland was at the forefront of revolutionary processes in Central and Eastern Europe and set an example for others. That is why the Ukrainian Helsinki Union leaders realized the idea of establishing contacts with the Solidarity elite. The first meetings took place in 1989. 3. Bilateral contacts made it possible for the Ukrainian opposition to exchange information and receive methodological, material, moral, and political support. 4. Contacts between the new political leaders of Poland and Ukraine contributed to a change in the tone of the bilateral Polish-Ukrainian relations at the turn of the 1980s and 1990s that continued throughout the following years.

Keywords: perestroika, Solidarity, "Fighting Solidarity" (Solidarność Walcząca), Autonomous Eastern Department of the Fighting Solidarity (Autonomiczny Wydział Wschodni Solidarności Walczącej), Ukrainian Helsinki Union.

* Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

Постановка проблеми та мета дослідження передбачають аналіз значення створеної політв'язнями першої української громадсько-політичної організації партійного типу – Української Гельсінської спілки і досвід співдіяльності з лідерами польської антикомуністичної опозиції на зламі 1980–90-х рр.

Виклад основного матеріалу. 1989 р. став переломним для Центрально-Східної Європи, бо запустив революційні процеси знесення монополії комуністичних режимів, які ще називають «осінню народів». Польща стояла в авангарді цих подій. Як зазначив британський історик Дейвіс Норман: «Слід наголосити, що на початку 1989 року поляки тягли самотню борозну. На той час жодна з інших комуністичних держав не виявляла зовнішніх ознак неспокою і жодна керівна партія не скомпрометувала своєї «провідної ролі». Горбачовська перебудова в СРСР була спрямована на дуже обмежені цілі, натомість польські товариші вже поступилися. У політичній сфері отой керований партією псевдоплюралізм, до якого начебто схилявся Горбачов, існував у ПНР понад тридцять років» [4, с. 947].

Хвиля соціальних протестів у Польщі народила масовий опозиційний антикомуністичний профспілковий рух «Солідарності». У 1981 р. у країні з 35 мільйонним населенням, 10 мільйонів налічувала опозиція, яка вистояла під час військового стану 13 грудня 1981 р. – 22 липня 1982 р. Протистояння між владою і опозицією (дві хвилі страйків 1988 р.) закінчилося компромісом «круглого столу» 6 лютого – 5 квітня 1989 р., де узгоджено майбутні парламентські і президентські вибори. Під час частково вільних парламентських виборів у червні 1989 р. опозиційна «Солідарність» здобула 99 зі 100 місць у Сенаті та усі можливі 35% місць в Сеймі [6, с.124]. Це стало суттєвим поштовхом і для українського національного руху, який разом з іншими опозиційними рухами, зіграв вагому роль у розпаді СРСР.

В Україні суспільно-політичні процеси мали інший характер. Республіку у перші роки перебудови неофіційно називали «заповідником застою». Політичні репресії, які прокотилися Україною трьома хвилями у 1965 р., 1970–1974 рр., а також на початку 1980-х рр., призвели до вилучення з суспільства найбільш соціально активних і до залякування більшості громадян. Прикметно, що членами створеної 9 листопада 1976 р. Української Гельсінської групи – першої легальної в УРСР і другої в СРСР після Московської організації, що боролася за права людини, були всього 49 осіб на близько 50-мільйонну УРСР. Режим в Україні був більш антигуманний, ніж навіть в інших республіках СРСР, а тому лише нечисельні одинаки наважились на критику системи. Одна з засновниць Московської Гельсінської групи Людмила Алексєєва підкреслювала, що «протягом 70-х років визначилась роль України як «дослідницької ділянки» каральних органів. Чітко простежувалося, що нові методи переслідувань спочатку апробувалися в Україні, а потім поширювалися на інші республіки. Це очевидно з історії переслідувань Української Гельсінської групи. Обшуки гелсінківців почалися з України і обман під час обшуків також був випробуваний в Україні. Там розпочали фабрикування кримінальних звинувачень проти членів гелсінських груп, там вперше дали табірний термін за участь в гелсінському русі жінці (Ользі Гейко), там вперше засудили за «антирадянську агітацію» жінку пенсійного віку – 75-літню Оксану Мешко. В Україні також вперше був винесений вирок жінці за те, що боролась за звільнення свого чоловіка-політв'язня (Раїса Руденко). З Української Гельсінської групи розпочались і повторні арешти. У той, чи інший спосіб, але до 1981 р., коли був заарештований останній учасник Української Гельсінської групи Іван Кандиба, всі члени УГГ опинилися в ув'язненні і до 1983 р. ні один з них на волю не вийшов: у кого підходив термін звільнення, той не виходячи з ув'язнення, отримував новий вирок» [1, с. 33].

Суспільно-політичні зміни в УРСР запустилися, коли на хвилі перебудови з ув'язнення поступово випустили українських дисидентів, які стали каталізаторами громадсько-політичного життя. Вже 6 серпня 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК) – перша незалежна громадська організація в Україні, провідну роль у якій відігравали колишні політв'язні Євген Сверстюк, Сергій Набока (голова ради), Олесь Шевченко, Ольга Гейко-Матусевич, Віталій Шевченко та інші. У квітні 1988 р. УКК організував першу екологічну антикомуністичну демонстрацію у Києві, яку підтримали сотні людей, але відбулися арешти і розгон демонстрантів і це мало резонанс у суспільстві.

Наприкінці грудня 1987 р. про відновлення своєї діяльності оголосила створена у 1976 р. і репресована радянською владою Українська Гельсінська група. На її основі утворюють першу в УРСР громадсько-політичну організацію партійного типу, що відкрито заявила про свою опозиційність до СРСР – Українську Гельсінську спілку (УГС). Вона була створена 7 липня 1988 р., тобто за більш ніж три роки до проголошення незалежності України. Прикметно, що УГС була створена колишніми політв'язнями. Вийшовши на волю у відносно сприятливий період перебудови, вони повернулися в Україну після ув'язнення, загартованими і переконаними борцями за

незалежність. Одним з лідерів став щойно звільнений з заслання політв'язень Вячеслав Чорновіл, який «у квітні 1988 р. береться за створення такої структури, яка могла б стати широким об'єднанням на зразок народних фронтів. Більш прийнятною була ідея реорганізації Української Гельсінської групи у всеукраїнську організацію, яка б об'єднувала активістів національно-демократичного руху по всій республіці й ґрунтувалася на правозахисних принципах: відстоюванні не тільки основних прав людини, а й, насамперед, основних прав нації, в тому числі права на повноцінне державне існування. Називати організацію партією було зарано і небезпечно, адже в такому разі її могли кваліфікувати, як антирадянську, націоналістичну структуру й піддати репресіям. Вячеслав Чорновіл запропонував назву Українська Гельсінська спілка, мотивуючи тим, що Спілка – це вже не група, а організація, фактично партія, хоч зберігається правозахисний «дах» [2, с. 92].

Програмовим документом Української Гельсінської спілки, який окреслював мету її діяльності, стала «Декларація принципів УГС». Її проголошено і прийнято на п'ятдесятитисячному мітингу, який відбувся у центрі Львова біля пам'ятника Івану Франку 7 липня 1988 р. Було заявлено, що створена 1976 р. правозахисна Українська Гельсінська група (УГГ) виконала свої завдання, а тому складає повноваження і повним складом входить в Українську Гельсінську спілку. Головою УГС обрано Левка Лук'яненка, який у той час ще перебував у засланні у селі Березівка Парабельського району Томської області. Лише 30 листопада 1988 р. його було помилувано і звільнено з заслання. На початку 1989 р. він повертається в Україну, хоч мав можливість виїхати за кордон. Керівником Виконавчого комітету став Вячеслав Чорновіл, який до повернення Левка Лук'яненка фактично очолював УГС. Представниками Української Гельсінської спілки за кордоном були Микола Руденко, Леонід Плющ та Надія Світлична. До керівництва увійшли відомі політв'язні: Михайло і Богдан Горині, Степан Хмара, Василь Овсієнко, Микола Горбаль, Зеновій Красівський, Євген Пронюк, Олесь Шевченко, Йосип Зісельс і багато інших.

Виокремлюють два основних напрямки діяльності УГС: розвиток обласних філій і проникнення в різні неформальні об'єднання. Українська Гельсінська спілка брала активну участь у створенні Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, «Меморіалу ім. Василя Стуса», «Зеленого світу», Народного Руху України та інших [6]. Зокрема, відбувалась боротьба за ці організації з впливами партії та держбезпеки. У доповідній записці ЦК КПРС від 4 травня 1989 р. за підписом першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького, зазначалося, що «низка ворожих екстремістських угруповань, зокрема Українська Гельсінська спілка..., оголосила про своє входження до Руху, і пробують об'єднати навколо нього формування антирадянської направленості» [10, с. 170].

17 липня 1988 р. Вячеслав Чорновіл і Олесь Шевченко організували й провели перші збори київської організації УГС. У програмній «Декларації принципів УГС», документи якої у червні 1988 р. воєдино зводив Вячеслав Чорновіл, вперше було чітко зазначено: «УГС – вважає, що відновлення української державності, яка сьогодні існує тільки на папері, було б основною громадянських та політичних прав як українського народу, так і національних меншостей, що живуть на території України» [14, с. 635–636]. Проте, вирішили вдатись до компромісу задля забезпечення збереження УГС, записавши: «Майбутнє співжиття народів СРСР ми уявляємо у формі конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до чого може стати федерація суверенних демократичних республік» [14, с. 636].

УГС упродовж певного часу з тактичних мотивів відкрито не порушувала питання негайного виходу України зі складу СРСР, щоб мати можливість працювати легально, готувати суспільство, сприяти його активізації. «Декларація принципів УГС» лише проголошувала право громадян або їхніх об'єднань домагатися повної державної незалежності України або входження разом з іншими вільними країнами до складу федеративної чи конфедеративної держави. Ставилася вимога передати суверенним республікам управління економічним, політичним і культурним життям, залишивши на союзному рівні тільки консультативно-координаційні органи.

Учасники УГС проводили багатолюдні мітинги, на яких обговорювали: проекти законів про вибори нової Верховної Ради; про мови в УРСР; питання референдуму про новий союзний договір; з нагоди річниць Чорнобильської катастрофи; з приводу екологічної ситуації в Україні; захисту пам'яток культури; масові заходи зі вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. і комуністичних репресій 1937–1938 рр., зокрема щодо встановлення правди про масові поховання в Биківнянському лісі. У листопаді 1989 р. у Києві за ініціатииви УГС відбулося перепоховання Василя Стуса, Олексі Тихого, Юрія Литвина, що перетворилось у тридцятитисячну похоронну процесію, яку влада не наважилась розігнати.

На перших демократичних виборах до Верховної Ради УРСР, які відбулися у березні 1990 р., 12 видатних діячів УГС стали народними депутатами. Згуртувавши довкола себе кілька десятків

демократичних депутатів, вони домоглися, щоб головні положення політичної програми Української Гельсінської спілки були втілені в «Декларації про державний суверенітет України» 16 липня 1990 р.

Українська Гельсінська спілка зробила вагомий внесок у формування багатопартійності в Україні, подоланні монополії КПРС. 29–30 квітня 1990 р. в Києві відбувся з'їзд Української Гельсінської спілки, який ухвалив рішення про перетворення її в Українську республіканську партію (УРП). 15 листопада 1990 р. УРП першою в Україні була зареєстрована Міністерством юстиції УРСР як політична партія. Новостворена партія засудила комуністичну ідеологію, висловила за націоналізацію власності КПРС в Україні. Головною програмною метою нової партії проголошувалося створення Української незалежної соборної держави, яку вдалося реалізувати зусиллями тих осіб, які були ядром Української Гельсінської спілки.

Свідченням величезного внеску УГС у здобуття Україною незалежності стало те, що п'ятьох провідних її діячів відзначено найвищими державними нагородами – званням Героя України, низку інших – орденом Свободи. Законом України від 9 квітня 2015 р. «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», учасників Української Гельсінської Групи та Української Гельсінської спілки визнано борцями за державність нашої Батьківщини.

Велику увагу в УГС приділяли зовнішнім контактам. Редакція відновленого влітку 1987 р. у Львові «Українського вісника», який став фундаментом для формування вільного слова і незалежної преси в Україні, брала активну участь у налагодженні координації й об'єднанні зусиль із діячами національних рухів СРСР для боротьби за демократію та національну незалежність. Вячеслав Чорновіл керував прес-центром УГС, випускав «Листки прес-служби УГС», «УВ-експреси», брав участь у професійній спілці незалежних журналістів СРСР та створенні міжнародних національно-демократичних організацій. Він став першим українським діячем, який 2 вересня 1987 р. взяв участь у засіданні неурядових громадських організацій та приватних осіб, проведеному у Москві, яке активізувало правозахисну діяльність у СРСР. Того ж місяця з ініціативи Вячеслава Чорновола та його побратима по табору Паруйра Айрікіяна розпочалося створення Міжнародного комітету захисту політв'язнів, який остаточно оформився у грудні 1987 р.» [3, с. 83].

За словами колишнього політв'язня і голови Київської організації Української Гельсінської спілки Олесея Шевченка: «Головним засобом поширення нашої інформації були радіостанції та зарубіжні кореспонденти, які приїжджали через Москву до Києва чи Львова, брали інтерв'ю у мене, Є. Сверстюка, В. Чорновола, М. Гориня. Крім радіо, нашим методом поширювалися “Листки прес-служби УГСо. Але радіо вже багато людей слухали тоді» [4, с. 28].

Одним з перших рішень членів Української Гельсінської спілки було вислати своїх представника до Польщі для налагодження контактів з польською «Солідарністю», оскільки польська опозиція мала суттєвий досвід боротьби і могла надати реальну допомогу українцям. Важливість цієї поїздки була ще в тому, що це був перший контакт між українськими та польськими опозиційними колами.

Важливо підкреслити, що ситуація в Польщі відрізнялась від того, з чим мала справу опозиція в СРСР. Як свідчить у записаних авторкою цієї статті спогадах єдиний радянський громадянин, який був членом «Солідарності», білорус по національності, професор Микола Іванов: «Радянська людина, яка перетинала кордон, мала враження, що в Польщі все інакше, що там нема жодного комунізму. У Польщі комуністи ходили до костела, христили дітей, молилися Богу. Навіть Александр Кваснєвський коли його питали: “Ви були комуністом?”, відповів: “Ніколи! Я був членом партії”. І це було так цікаво! Я пам'ятаю, що чоловік найближчої колежанки моєї дружини був офіцером польської армії. Ми пішли на якесь святкування і я був серед цих молодих офіцерів мого віку. Кожне друге питання про Катинь. Я казав тоді: “Як вони будуть захищати таку систему, коли всі вони антикомуністи?”. Всі вони були молоді. І тоді мені здавалося, що тут все можливо. У Радянському Союзі був “самвидав” – нелегальна література. Вона друкувалася на машинці, в чотирьох-п'яти примірниках. І якщо ти комусь це давав, то тільки на одну ніч. Вранці він повинен був повернути. Не дай Боже щось комусь сказати. І давали тільки своїм, близьким людям. Нікому чужому не давали. Тому що, ви знаєте, що могли донести. А в Польщі, коли я приїжджав, моя дружина щодня приносила нову газету з підприємства, де вона працювала, там було комп'ютерне підприємство. І на кожному кроці люди продавали опозиційне видання “Butyletn Dolnośląski”».

Представники польської опозиції стежили за подіями в Україні, зокрема, добре знали українських дисидентів Петра Григоренка, Валерія Марченка, Юрія Литвина, Мирослава Мариновича тощо. У свою чергу українські політв'язні вже тривалий час з надією дивились на успіхи польської «Солідарності». Як згадував Мирослав Маринович: «Був один момент, коли ми в таборі склали лаконічну телеграму до «Солідарності» з думкою про те, що нам вдасться той текст передати на волю і що та телеграма буде з нашими підписами. Не знаю, як там з нею

склалося, але, в кожному випадку, вона писалась. Не пам'ятаю тексту телеграми, але гасло «за нашу і вашу свободу» – воно було таким надихаючим. Ми зичили їм сил, а з іншого боку розуміли, що вони борються і за нас» [13, с. 131–132].

Цікаві подробиці про це перебування в ув'язненні, авторка цієї статті записала у дисидента, одного з лідерів УГС Олеся Шевченка: «це був Великдень 1981-го чи 1982-го року, я вже не пам'ятаю. На Великдень зазвичай хтось із їдальні принесе хліба, інший також і ми так складаємо цей хліб. Щомісяця ми мали можливість на 5 рублів купити повидла, олії, курива, хто курить, пачку 50 грамів на місяць чаю. Плюс до того, коли ми принесемо хліба іще в кишнях. Ми хліб із повидлом, олією, перемішуємо і робимо пасочку. Приносить кожен потрошки чаю – все разом зсипаємо, заварюємо кухоль чаю. Потім стаємо в коло прочитали пасхальну молитву, загальну обов'язково, і потім: “Христос Воскрес – Воістину Воскрес”! І кожен по 2 ковточки сьорбає із чашки великої, куди із кухля переливаємо, а потім з нею – по колу за сонцем. Як тільки прочитали молитву, тут приходять “менти” і черговий офіцер. Вони кажуть, що ми порушуємо табірний режим. Ми кажемо, що у всьому світі зараз мільйони моляться і відзначають цей день. “Не положено, это не предвидено лагерным режимом, вы нарушаете и будете наказаны”! Тут же стали арештовувати і по одному відводити у карцер. Ми в карцері опинилися із Миколою Руденком (засновник і очільник Української Гельсінської групи – автор). Це я вперше потрапив у карцер разом із ним. Пам'ятаю, він ліг на підлогу і лежить. “Мент” відкриває цю дощечку, якою подають миски, каже: “Осужденный Руденко, поднимитесь, не нарушайте режим, не имеете права лежать на полу”! А Руденко каже: “Я є інвалід війни, я не можу сидіти на цьому стовпчику, бо не має спинки, а я без спинки не можу сидіти, у мене пошкоджений хребет, під час війни рана була”. – “Руденко, вы не инвалид, вы антисоветчик”! Ну, звичайно, написали доповідну, що цей Руденко порушував, його позбавили права на наступний місяць отоваритися на 5 рублів. Коли когось позбавляють, то ми всі складаємося: той олії йому дасть, той чаю, той повидла. Такий в нас був порядок. Коли ми всі пройшли через цей карцер, зібралися потихеньку і вирішили написати звернення до Папи Івана-Павла II, щоб розповісти, що тут було, і за що ми були покарані. Так вирішили, що текст складе Мирослав Маринович. Це визріло. Віктор Некіпелов – це член Московської Гельсінської групи, російський поет, який тривалий час жив в Україні... Він був один із найбільш шанованих у таборі в 36-й зоні. Тут же був і Руденко, і Маринович. Я брав участь в розробці цієї ідеї, і ми вирішили, що Маринович буде писати, бо він найбільш підготовлений до такого письмового тексту, погодили, домовилися. Писати попросимо Миколу Руденка, бо він вміє так дрібно писати. Треба на тонкому папері дуже дрібненько написати. Потім це скручується в кульку невелику розміром. Потім зберігається ця кулька в наших організаціях, поки в когось буде побачення. Хто чекає побачення, той в першу чергу передає тому, хто до нього приїде. Таким чином, це потрапляє за кордон. Так ми цей текст передали. Потім прийшла відповідь через зашифрований текст у листі – і про це Маринович пише у своїй книжці, що Папа Іван-Павло II одержав цей лист і правив молитву в Ватикані за нас. Звичайно, що це підняло наш дух, що сам Папа Римський молився. Тоді для нас були найбільшими авторитетами у світі, а також становили надію на нашу перемогу в майбутньому – це Папа Римський, Рональд Рейган і польська Солідарність»!

Відомо, що у 1982 р., перебуваючи у таборі, Василь Стус писав: «Чи не від самого Києва стежу за подіями в Польщі. Хай живуть вольонтери свободи! Втішає їхня, поляків, нескореність радянському деспотизмові, їхні всенародні струси вражають; робітництво, інтелігенція, студентство – все, крім війська і поліції. Коли так ітимуть події, то завтра полум'я охопить і військо. Що тоді робитимуть Брежнєви-Ярузельські? Профспілковий варіант визволення надзвичайно ефективний був би і для СРСР. Коли б початки, зроблені інженером Клебановим, були підтримані по цілій країні, уряд СРСР мав би перед собою, може, найсучаснішого антагоніста. Бо Гельсінкський рух – то вища математика для цієї країни, як, може, і національно-патріотичний. Зате рух за житло й шматок хліба, рух за нормальну платню робітника – це мова загальнозрозуміла, прийнятна... Польща робить епоху в тоталітарному світі і готує його крах» [9].

Так само у вересні 1982 р., перебуваючи у Лук'янівській в'язниці, дисидент Юрій Литвин написав звернення до польської «Солідарності» від Української Гельсінської групи, де було сказано: «Та, воістину титанічна і героїчна боротьба, проведені «Солідарністю» протягом року, гідні подиву, захоплення, глибокого вивчення і наслідування» [14, с. 632]. І Василь Стус, і Юрій Литвин, як відомо, загинули в ув'язненні і вони були членами створеної у 1976 р. Української Гельсінської групи, що стала фундаментом Української Гельсінської спілки. Цю справу продовжили ті українські політв'язні, які вийшли на волю і стали моторами державотворчих процесів.

Зокрема, з 20 червня по 22 липня 1989 р. у Варшаву для пошуку контактів з «Солідарністю» поїхали колишні політв'язні: голова Львівської обласної філії Української Гельсінської спілки Богдан Горинь та його брат Михайло Горинь, який у березні 1990 р. став депутатом Верховної

Ради УРСР. У налагодженні цих зв'язків важливу роль зіграли представники української громади Польщі, а також церква. Спершу брати Горині знайшли контакти з часописом християнської молоді «Spotkania» («Зустрічі»), а через них з «Солідарністю». Цікаво, що діячі «Солідарності» були ознайомлені з діяльністю Української Гельсінської спілки, оскільки мали матеріали, які у Польщу нелегально переправлялись до греко-католицьких монастирів чернечого ордену василіан. Також організовувались зустрічі з такими чільними постаттями «Солідарності», як Яцек Куронь, Адам Міхнік, Клубом католицької інтелігенції та з редакцією часопису християнської молоді «Spotkania» («Зустрічі»).

Зокрема, про зустрічі з послом Сейму ПНР Яцеком Куронем, яка тривала чотири години Богдан Горинь у своїх спогадах писав: «Вислухавши про стан справ в Україні, посол Куронь запропонував перейти до розмови про завтрашній день Європи, ролі і місця в ній незалежної України і незалежної Польщі. Яцек Куронь, як і багато інших політиків Польщі, вважає, що про вільну Європу не можна говорити до того часу, поки в ній існують підневільні народи. На сьогодні навіть Польща тільки формально є незалежною... Погляд на майбутнє Польщі Яцек Куронь сконденсував у словах тосту: «Без вільної України не може бути вільної Польщі. Ці слова, висловлені ще під час передвиборчої кампанії, політична еліта Польщі прийняла як одне з провідних гасел» [2, с. 402]. На зустрічі Богдана Гориня і Яцека Куроня був присутній Володимир Мокрий - перший українець, обраний у 1989 р. до польського Сейму X-го скликання від «Солідарності», він був керівником кафедри українознавства Ягелонського університету.

10 липня 1989 р. друкований орган Громадянського комітету «Солідарність» – «Газета виборча» – опублікувала інтерв'ю Ірени Левандовської з Богданом Горинем під назвою «Ми хочемо бути незалежною державою». Голова Львівського відділення Української Гельсінської спілки з оптимізмом дивився на перспективи України: «Ми нарешті маємо підстави бути суверенною, нормальною державою, як усі європейські країни... Зараз Україна є теоретичною державою, якщо можна так сказати, просто адміністративною частиною СРСР. Проти такої ситуації зараз виступають не тільки «неформали» (організації без офіційного статусу), але й багато відомих людей на офіційних посадах... Коли в прибалтійських республіках зі схвалення влади створювалися Народні фронти, ЦК Компартії України розіслав по всій країні вказівки: такого не можна допустити за будь-яку ціну. Тим не менш, було сформовано установчу групу «Народного руху України за Перебудову»... Нападки в засобах масової інформації популяризували наш рух. З великими труднощами ми завоювали толерантність і без особливих проблем об'єдналися з іншими неформальними організаціями, подібними до тих, що вже діють у Москві чи Ризі. На даний момент найважливіші неформальні організації налічують близько 30000 членів, але якщо вони скликають мітинги, то виводять на вулиці до кількох десятків тисяч людей... В Україні люди знають польську мову, дивляться польське телебачення і читають польську пресу, ту, що виходить офіційно. Вони масово слухають Радіо Свобода, яке має добру службу новин з Польщі. Приклад «Солідарності» для нас дуже цінний. Дуже багато людей раділи вашій перемозі на виборах» [14].

Також відбулася зустріч з професором Володимиром Мокрим. Під час цієї зустрічі були присутні професор Стефан Козак, генеральний вікарій для вірних греко-католицького обряду в Польщі Північного вікаріату, а також польський політик і журналіст українського походження Мирослав Чех та інші. Про зустріч написала журналістка Галина Левицька у бюлетені «Львівські новини» – органі Львівської обласної ради УГС: «Під час розмови Богдан Горинь ознайомив присутніх з останніми процесами, що відбуваються в Україні, відповів на низку запитань, а також вислухав інформацію Володимира Мокрого про політичну ситуацію в Польщі. Серед іншого, пан Мокрий сказав, що нарешті відчув подих справжньої України, тієї, яку малювала його уява, загартована в боротьбі за правду та історичну справедливість. Слід зазначити, що Мокрий досі не мав можливості відвідати Україну: відколи він став на шлях політичної боротьби та відстоювання національних прав української громади в Польщі, його паспорт був заблокований Службою безпеки Польщі. Однак він сподівається, що незабаром зможе ступити на український «континент» [2, с. 401].

Присутня на цій зустрічі польська громадська діячка і публіцистка Богуміла Бердиховська про це згадувала так: «Ця поїздка Гориня до Польщі – це була дивовижна справа, бо якщо візьмеш до уваги, в якому стані був дисидентський рух і як виглядала їхня історія, то видно, що вони не мали можливості подивитись на світ. І те, що вони, однак, придумали потребу будувати співпрацю, а не конфронтацію... вони проявили таку громадянську і політичну мудрість. Ну, в кожному разі, після тих зустрічей було ясно, що новий етап співпраці з Україною починається» [12, с. 142].

Паралельно з цією співпрацею, зав'язалися контакти з «Солідарністю, що бореться» (Solidarność Walczonca). Голова Київської філії Української Гельсінської спілки Олесь Шевченко підкреслював, що активну підтримку українським та кримськотатарським опозиціонерам надавали

лідери підпільного крила польської Солідарності – «Солідарність, що бореться» (Solidarność Walczonca – SW), – Корнель Моравецький (голова), Ядвіга Хмельовська, Піотр Глебовіч [9, с. 112]. Зокрема, від польських побратимів у 1989–1990-х рр. надходили в Україну друкарські верстати, засоби електронного зв'язку, нелегальна друкована продукція. Українська молодь проходила на теренах Польщі вишкіл на поліграфічних курсах.

Одна з лідерок польської опрзиції - Ядвіга Хмеловська, яка брала участь у створенні Східного віділу SW, діяльність якого скеровувалась на терени СРСР, розповіла про ці процеси так: «Я познайомилася з Піотром Глебовічем з Кракова на зустрічі в Новій Гуті... Це був молодий чоловік, 22 роки, який щойно склав присягу. Він поїхав до родичів у Гродно і в 1987 році сказав, що там починаються якісь зміни, перебудова, і що потрібно створити якусь структуру. Восени 1987 року, у вересні–жовтні, я домовився про зустріч з Корнелем, і Піотр розповів йому про це. Корнель сказав: «Що ж, робіть те, що мусите робити... Наприкінці 1987 року, коли Корнель вже був у в'язниці, я прийняв рішення створити Східний відділ SW... Східний відділ SW був офіційно створений і оголошений на початку лютого 1988 року, коли я був головою Виконавчого комітету SW. Коли ми створювали цей відділ, ми шукали людей трохи поза межами SW. Це мали бути люди, які розуміли, куди вони йдуть, що по той бік вже не СБ, а ГРУ чи КДБ, і що там зовсім інші методи. Ми обирали твердих і перевірених людей» [21, с. 228].

Спочатку були встановлені контакти з литовською опозицією: з «Саюдісом» і, перш за все, з радикальною «Лігою свободи Литви». Як згадував у записаній авторкою цієї статті розмові, Піотр Глебовіч: «Нашою базою була Литва. Спочатку я їздив сам, потім... запрошував до нас активістів, студентів з Литви, України, які вивчали поліграфію... Литва була такою собі Меккою для інших опозиційних активістів з цілого СРСР і наші контакти почали розширюватися, дехто приїжджав сюди на ковток свіжого повітря. Це були вже 1988–1989 рр., друк газет у друкарнях був уже напівлегальним. Тож вони друкували і перевозили цілі тиражі літаками чи потягами, наприклад, до Грузії, України, у тому числі Криму до кримських татар. Наші контакти базувалися на знайомствах з тими, хто був у радянських таборах чи в'язницях. Якщо Антанас Терляцкас (учасник литовського дисидентського руху – авт.) казав нам, що той, з Грузії, в порядку і можна їхати до нього, ми могли їхати з заплученими очима, тому що ця людина гарантувала нам все: давала житло, подальші контакти. Тому що він сидів з ним, скажімо, 5 років, 10 років, він знав, що це за людина».

У 1990–1991 рр. діячі SW підготували й переправили в СРСР кілька офсетів, друкованих пристроїв і іншого роду друкарське устаткування. Все це вони передали в Литву, а також в Грузію й Казахстан, Україну. Організації, що приймали посилки, розгортали типографську роботу самі, якщо їхні люди пройшли навчання у Польщі. Також представники «Солідарності, що бореться» їздили до республік СРСР і там навчали їх, як обслуговувати офсет і друковані пристрої. Зокрема, з цією метою перебував у кримських татар в Бахчисараї Піотр Глебовіч, який так характеризував цю співпрацю: «На початку 1988 року ми створили Автономний Східний відділ «Солідарності, що бореться». Ця структура мала налагоджувати контакти з антирадянськими опозиціонерами в СРСР і отримувати інформацію про ситуацію в Радянському Союзі. Ми вже тоді проголошували гасло, що поневолені народи Радянського Союзу мають право на самовизначення і незалежність, що без вільної України, Білорусі, Литви, Латвії та Естонії не буде вільної і незалежної Польщі. Контакти з українськими активістами ми встановили ще в 1988 році – це були молоді особи зі Спілки українських студентів. Наприкінці 1989 року на одному з мітингів у Києві я познайомився з Олесем Шевченком – активістом антикомуністичної опозиції, в'язнем радянських таборів, лідером Української республіканської партії та УГС, який став для нас не лише партнером по співпраці, але передусім другом. Відтоді почалася наша політична та інформаційна співпраця. Ми допомагали нашим українським друзям купувати друкарське обладнання, передавали друкарське обладнання в Україну (для УГС, УРП та організацій кримських татар), обмінювалися інформацією й незалежною пресою, оприлюднювали інформацію про радянські репресії проти українських активістів. Ця співпраця триває і донині» [12].

На відміну від «Солідарності» — суспільного й профспілкового руху, що діяв у Польській Народній Республіці — «Солідарність, що бореться» (Solidarność Walczonca) стала із самого початку організацією політичного характеру із суворим членством. Вона виникла під час воєнного стану у Польщі, виступала проти будь-яких компромісів з комуністами, стояла на позиції необхідності боротися навіть радикальними методами. «Солідарність, що бореться» функціонувала окремо від підпільних структур незалежної профспілки «Солідарність», але її діячі вважали себе учасниками загальнопольського підпільного руху.

«Солідарність, що бореться» була антикомуністичною організацією, яка закликала до боротьби проти СРСР, прогнозувала швидкий розпад Радянського Союзу, а також всього соціалістичного

табору. Велася широкомасштабна пропагандистська кампанія в гарнізонах радянської армії, що перебували у Польщі. Друкували листівки російською мовою й поширювала їх серед радянських солдатів. Зокрема, поширювалася інформація про конфлікт в Афганістані й порушеннях прав людини в самому СРСР. Також вони мали своє радіо, навіть вклинювалися в телевізійні програми. Про це цікаво розповів у записаній авторкою розмові діяч SW Микола Іванов: «Як це виглядало? Це такий передавач, який ставлять на дах. Там є маленька батарейка. І він говорить 15–20 хвилин. І він там залишається. Приходить КДБ, конфісковує його. І наступного вечора те саме, дуже просто. На сусідньому даху. І так щодня, або раз на тиждень. І це в ефірі польського телебачення. Люди дивляться польські новини. І тут новини: “Говорить радіо Солідарність. Слушайте справжні новини, а не те, що говорить польське телебачення”. Так воно і працювало. Пізніше в цій “Солідарності, що бореться” було більше підпільних друкарень, ніж у великій Солідарності. “Солідарність, що бореться” домінувала в друкарстві. Що вони тільки не друкували! Книжки, газети, брошури – дуже багато найменувань!».

Важливим підсумком цієї роботи стало створення координаційного центру «Варшава – 90» за участю представників національно-демократичної опозиції з республік Радянського Союзу. 14 грудня 1990 р. «Маніфест «Варшави – 90» підписали опозиційні партії та організації України (Українська республіканська партія), Польщі (зокрема, Солідарність, що бореться) національного руху кримських татар, Литви (Ліга свободи Литви), Латвії, Естонії (Естонська християнсько-демократична партія), Молдови, Казахстану, Болгарії, Румунії. У «Маніфесті «Варшави – 90» були важливі, але не зrealізовані наміри необхідності суду над тоталітарною радянською імперією – такий собі Нюрнберг-2: «У період розпаду радянської імперії, глибокої і безповоротної кризи радянської системи, яка показала свою повну неспроможність в економічній, політичній та соціальній сферах, комуністична влада прагне утриматись при владі будь-якими шляхами... Ця система завжди застосовувала силу, коли з’являлась реальна загроза втрати контролю над ситуацією. Ми повинні протиставити їй єдність народів імперії і тим самим зробити беззмисовним застосування сили. Для нас є неприйнятним щоденне лицемірне ігнорування прав людини, прав націй і норм міжнародного права..., підписаними більшістю держав світу, в т. ч. СРСР... Закликаємо громадянські рухи, демократичні і антикомуністичні партії, суспільно-політичні організації і організації захисту прав людини Радянського Союзу й насильно підкорених ним держав, почали попередні консультації з метою скликання представницької конференції, на якій були б обговорені згадані проблеми і була би створена підготовча робоча група з кваліфікованих спеціалістів, а також координаційний центр учасників конференції, для підготовки міжнародного трибуналу Нюрнберг -2 ».

Така солідарність народів суголосна з ідеями редактора паризького культового часопису «Культура» Єжи Гедройця щодо Центрально-Східної Європи. Ці ідеї базувались на переконанні, що СРСР розпадеться і це дасть можливість поневоленим народам здобути власні незалежні держави. Міжнаціональна ворожнеча та територіальні претензії сприяли збереженню радянського панування й відсували перспективи визволення народів Центрально-Східної Європи на неозначений час. Міжнаціональне порозуміння уможлиблювало створення спільного фронту з метою ідеологічної боротьби з радянським тоталітаризмом. [8, с. 236]. Редактор паризької «Культури» та той інтелектуальний осередок, який він створив, поклали багато зусиль для подолання ворожнечі між поляками й українцями, яка перешкождала співпраці і це справило вплив на еліту «Солідарності». Єжи Гедройць вважав питання державності України одним із найважливіших для майбутнього Польщі й безпеки Центрально-Східної Європи: «Створення незалежної України – це надзвичайно життєво важлива для нас проблема. Тому що ми тоді отримуємо можливість маневру на Сході: можливість якоїсь польсько-української гри проти Радянського Союзу» [22, s. 66].

Висновки. Українська Гельсінська спілка, створена у 1988 р. українським політв’язнями, як перша незалежна політична організація, зіграла важливу роль у активізації національно-державницьких процесів в Україні. Ця організація, що вже налічувала десятки тисяч, не дорівнювала польській «Солідарності» по чисельності, але стала більш співмірною, ніж малочисельна Українська Гельсінська група. Оскільки її ядром були особи загартовані радянською каральною системою, КГБ було складно впливати на її діяльність, «розкласти» її зсередини. Українська Гельсінська спілка фактично стала кісткою Народного Руху України за перебудову – першої масової української політичної організації, створеної у 1989 р., а також Української республіканської партії – першої офіційно зареєстрованої 1990 р. в Україні політичної партії, очоленої керівником УГС Левком Лук’яненком. Лідери цих політичних сил проголосили незалежність України 24 серпня 1991 р. Була спроба привести з цього середовища першого Президента України, але Вячеслав Чорновіл поступився досвідченому патноменклатурнику Леоніду Кравчуку, набравши 23,27%.

За найголовнішу мету й ідею діяльності лідерів Української Гельсінської спілки – незалежність України, 1 грудня 1991 р. під час Всеукраїнського референдуму, проголосували переважуюча більшість громадян України (90,32%). За тиждень після цього, 8 грудня було денонсовано союзний договір й СРСР, як геополітична реальність, перестав існувати. Це була перемога тої ідеї, за яку боролись і віддавали життя українські політв'язні. Як писав Василь Стус, їх була «малесенька щопта» – маленький відсоток на тлі майже 50-мільйонного населення УРСР і їх боротьба могла здаватись безнадійною.

Члени Української Гельсінської спілки брали активну участь не тільки у державницьких процесах всередині України, а й в налагодженні зовнішніх контактів (представниками УГС за кордоном були Микола Руденко, Леонід Плющ та Надія Світлична), формуванні нової філософії цієї співпраці. Зокрема, налагодження дружньої взаємодії з польською «Солідарністю» стало запорукою потужної підтримки державницьких прагнень України. Для поляків тоді йшлося про зметення комуністичної диктатури, але не про здобуття державності, як для українців. Ніколи у Польщі не було таких політичних репресій і такої загрози асиміляції / русифікації / втрати ідентичності, мови, культури, як в Україні. Їх військо, навіть служба безпеки, переважно були патріотами Польщі. Тому Україна мала значно складніші стартові умови навіть на зламі 1980–90-х рр. Цією співпрацею рухала ідея, що спільними зусиллями є більше шансів здолати радянську «імперію зла».

Завдяки налагодженим контактам, які започаткували лідери Української Гельсінської спілки, нова польська еліта, що вийшла з «Солідарності», підтримувала ідею незалежності України. Польща була першою країною, яка після Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. визнала державність України. При цьому представники польських політичних еліт 1990–2000-х рр. (навіть якщо вони репрезентували посткомуністичне середовище, як наприклад Александер Квасневський) сповідували сприятливу для України доктрину Єжи Гедройця відповідно до максими «без вільної України немає вільної Польщі». Польська антикомуністична опозиція підтримувала незалежницькі прагнення українців і це було результатом багаторічної наполегливої подвижницької праці окремих поляків та українців по обидва боки «залізної завіси», які керувалися реалістичним розумінням необхідності спільної роботи заради майбутнього.

Наступниця Української Гельсінської спілки – Українська республіка партія на рівні міжнародної співпраці підписалася у питанні про необхідність засудження тоталітарної комуністичної імперії і координації зусиль з іншими поневоленими народами, у тому числі з поляками, у боротьбі з імперією. Тоді ідею трибуналу, чи «Нюрнбергу-2» над злочинами СРСР не вдалось реалізувати. Однак ідеї солідарності антиімперських і демократичних сил, які було реалізовано Українською Гельсінською спілкою і польською «Солідарністю» на зламі 1980–90-х рр., коли «імперія зла» розпадалася, є так само актуальні й сьогодні, коли ця імперія пробує відродитися.

Список літератури

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. Московская Хельсинская группа, 2012. 384 с.
2. Главацкий М. Вячеслав Чорновіл. Київ: КМ-Букс, 2016. 144 с.
3. Горинь Б. Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн. Київ: Пульсари, 2006–2010. 920 с.
4. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Київ: Основи, 2008. 1080 с.
5. Дисидентські комунікації в Україні (1960 – початку 1990 рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками. Маріуполь: Калейдоскоп, 2018. 122 с.
6. Камінський Л., Коркуць М. Путівник з історії Польщі. Варшава: Wydawnictwo IPN, 2022. 128 с.
7. Куйбіда В. Українська гелсінська спілка: історичні звершення та нереалізовані цілі. URL: <https://cutt.ly/MrBeEMiB>.
8. Сеніч М. Погляди Єжи Гедройця на польсько-українське примирення. *Проблеми слов'янознавства*. 2010. Вип. 59. С. 236–242.
9. Стус В. Таборові записки. URL: <http://exlibris.org.ua/stus/r03.html>.
10. Українська Гельсінська Спілка (1988–1990 рр.) у світлинах і документах / упор. О. Ткачук. Київ: Смолоскип, 2009. 224 с.
11. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / упор. О. Шевченко. Київ, 2012. 816 с.
12. Крупник Л. «Це небезпечний документ. Слів у ньому небагато, але вони сильно підбурюють людей». *Gazeta.ua*. 2022, 28 липня. URL: <https://cutt.ly/wrBeZ6lx>.
13. Марцинків Н. Польська «Солідарність» та Україна в 1980–1991 рр. *Acta studiosa historica*: зб. наук. пр. Ч. 5. Львів, 2015. С. 125–145.
14. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.

15. «Chcemy być niezależnym państwem». *Gazeta Wyborcza*. 1989, 10 lipca.
16. Bakula B. Nie zależności. Przypadki literatury i kultury poza cenzurą w latach 1976–1989. Poznań: Wydawnictwo PSP, 2020, 379 s.
17. Hrycak J. Co po Giedrojcju, Jerzy Giedroyc: Kultura, polityka, wiek XX. Debaty i rozprawy. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2009.
18. Kuzio T. Pojednanie polsko-ukraińskie i jego wkład w niepodległość Ukrainy. *Nowa Europa Wschodnia*. 2018, 2 stycznia.
19. O wyzwolenie z komunizmu ludzi i narodów przysięgam walczyć! 25. Rocznica powstania Solidarności Walczącej. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2007. 207 s.
20. Solidarność Walcząca. Historia i dziedzictwo / pod red. A. Adamskiego. Wrocław: Stowarzyszenie Solidarność Walcząca, 2017. 88 s.
21. Solidarność Walcząca. G. Surdy, K. Brożek [wywiady przeprowadzili]. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020. 296 s.
22. Toruńczyk B. Rozmowy w Maisons Laffite. Warszawa: Fundacja Zeszytów, 2006. 206 s.
23. Wizyta Prezydenta RP w Gruzji. *Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*. 2008, 12 sierpnia. URL: <https://cutt.ly/orBeBerT>.

References

1. Alekseeva, L. (2012). History of dissent in the USSR: the modern period. Moscow [in Russian].
2. Glavatskyi, M. (2016). Viacheslav Chornovil. Kyiv [in Ukrainian].
3. Horyn, B. (2006–2010). Not only about myself: documentary novel-collage. Kyiv [in Ukrainian].
4. Davis, N. (2008). God's Play: A History of Poland. Kyiv [in Ukrainian].
5. (2018). Dissident Communications in Ukraine (1960s – early 1990s): Interviews with Participants and Witnesses. Mariupol [in Ukrainian].
6. Kaminski, L., Korkuts, M. (2022). Guide to the History of Poland. Warsaw [in Ukrainian].
7. Kuybida, V. Ukrainian Helsinki Union: historical achievements and unrealized goals. Retrieved from: <https://cutt.ly/MrBeEMiB> [in Ukrainian].
8. Senich, M. (2010). Jerzy Giedroyc's views on Polish-Ukrainian reconciliation. *Problemy slov'yanoznastva [Problems of Slavic Studies]*, 59, 236–242 [in Ukrainian].
9. Stus, V. Camp Notes. Retrieved from: <http://exlibris.org.ua/stus/r03.html> [in Ukrainian].
10. Tkachuk, O. (ed.) (2009). Ukrainian Helsinki Union (1988–1990) in photos and documents. Kyiv [in Ukrainian].
11. Shevchenko, O. (ed.) (2012). Ukrainian Helsinki Union in memories and documents. Kyiv [in Ukrainian].
12. Krupnyk, L. (2022). This is a dangerous document. There are few words in it, but they greatly incite people. *Gazeta.ua*, July 28. Retrieved from: <https://cutt.ly/wrBeZ6lx> [in Ukrainian].
13. Marcynkiv, N. (2015). Polish Solidarity and Ukraine in 1980–1991. *Acta studiosa historica*, 5, 125–145 [in Ukrainian].
14. Rusnachenko, A. (1998). The National Liberation Movement in Ukraine: Mid-1950s – Early 1990s. Kyiv [in Ukrainian].
15. (1989). We want to be an independent state. *Gazeta Wyborcza*, July 10 [in Poland].
16. Bakula, B. (2020). Not Dependencies. Cases of Literature and Culture Beyond Censorship in the Years 1976–1989. Poznań [in Poland].
17. Hrycak, J. (2009). What after Giedrojcju, Jerzy Giedroyc: Culture, politics, the 20th century. Debates and treatises. Warsaw [in Poland].
18. Kuzio, T. (2018). Polish-Ukrainian Reconciliation and Its Contribution to Ukrainian Independence. *Nowa Europa Wschodnia [New Eastern Europe]*, January 2 [in Poland].
19. (2007). I swear to fight for the liberation of people and nations from communism! 25th Anniversary of the founding of Fighting Solidarity. Warsaw [in Poland].
20. Adamski, R. (ed.) (2017). Fighting Solidarity. History and heritage. Wrocław [in Poland].
21. (2020). Fighting Solidarity. G. Surdy, K. Brożek [interviews conducted]. Warsaw [in Poland].
22. Toruńczyk, B. (2006). Conversations at Maisons Laffitte. Warsaw [in Poland].
23. (2008). Visit of the President of the Republic of Poland to Georgia. *Official website of the President of the Republic of Poland*, August 12. Retrieved from: <https://cutt.ly/orBeBerT> [in Poland].

Надійшла до редакції / Received: 08.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025